

PÖSA ZOLTÁN

A diktatúra láthatatlan ökle

Szemadám György *Háromperhármasok* című dokumentumregényéről

Vajon mondhat-e még újat a III/III-asokról egy dokumentumregény? Hiszen Gervai András (*Fedőneve: „szocializmus”*. *Művészek, ügynökök, titkosszolgák*), Modor Ádám (*Célkeresztben Krassó*), Takács Tibor (*Besúgók a besúgásról*), Szőnyi Tamás (*Titkos írás I–II.*) és mások leleplező dokumentum-összeállításai tényszerűen is sok mindent elárultak azokról, akik 1990-ig több-kevesebb sikerrel próbálták tönkretenni az életünket. Nyomban adódik persze a felelet: a regény a műfaji sajátosságaiból adódóan finomítja, átélhető esztétikai élménnyé teszi azt a nyomasztó érzést is, hogy „valaki figyel”. A szépirodalom és a művészfilm a legtartósabb és leggazdaságosabb információhordozó. Egy jól megírt kisregény, jól megszerkesztett dokumentum-játékfilm többet elárul egy korszak valódi arculatáról, mint több száz tanulmány, újságcikk, dokumentumgyűjtemény.

Szemadám György *Háromperhármasok* című – 2015-ben a Széphalom Könyvműhely által megjelentetett – önéletrajzi ihletésű, dokumentarista elemeket tartalmazó fejlődési regénye megidézi a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas éveket. Megtudjuk, hogy aki a Kádár-korszakban élt, az a Belügyminisztérium „háromperhármas” ügyosztályának, a „besúgászat” üzemeltetőjének potenciális és tényleges célszemélye volt. S eközben lelepleződik a Történelmi Hivatalnak a kilencvenes években, sőt, még a huszonegyedik század első évtizedének közepén is tanúsított köntörfalazó magatartása, amellyel kifejezetten akadályozta az elmélyült kutatómunkát, s a magánszemélyek igazságvágyának kielégülését. Technikailag mindez a regényben úgy valósul meg, hogy Szemadám György festőművész a képzőművészekre jellemző részletező érzékletességgel, filmszerűen, cselekményesen írja le életútját, tréfásan fogalmazva: absztrakt festő létére figuratív, hagyományos palettával. Az autobiográfiába illeszt dokumentumszerű részleteket a róla szóló besúgói jelentésekből, kordokumentumokból, mások mellett Takács Tibor könyvéből vett idézetekből, így mintegy abszurd tükörcsarnokban

tárul elénk Szemadám György életútja és egy különös korrajz. Lehet-e ennyire hibrid anyagból élvezhető könyvet írni? Igyekszem bizonyítani, hogy igen, hiszen mélyről fakadóan érintett meg a könyv esztétikai minősége (s ez a legfontosabb), élményszerűsége, valamint a dokumentumok hitelessége és enyhén szólva töredékes volta is.

MAGYAR VAGYOK – A *Háromperhármasok* című fejlődési, nevelődési regény első számú gondolati vezérfonala az alkotóvá válás folyamatának hiteles megjelenítése. Elénk rajzolódik egy rokonszenves, 1947-ben született egykori fiatalember, ma már egy híján hetven esztendőes képzőművész, író, művészeti író, filmrendező, etológus arcképe, aki a flóra és a fauna, legfőképpen a madárvilág iránti misztikus vonzódását gimnazistaként természettudományos érdeklődésnek vélte, pedig valójában a képzőművész mitológiavágya és metaforavadász hajlandósága sodorta őt a biológia felé. Érett fővel immár maga is a gondviselésnek tudja be, hogy 1967-ben nem vették fel az ELTE biológia-kémia szakára. Ebben nyilván az is szerepet játszott, hogy írónk annak a Simonyi-Semadam Sándornak (nem egyenes ági) leszármazottja, aki a tragikus emlékezetű trianoni békediktátum aláírása idején – egészen pontosan 1920. március 15-től július 19-ig – volt csupán Magyarország miniszterelnöke.

Felnőttként visszaemlékezve ráébredt, hogy annak idején középiskolai paptanárai, mint e „békeszerződés” (bárha abszolút formális) hitelesítőjének rokonával, nem rokonszenveztek vele, a kommunisták viszont az egykori uralkodó osztály reakciós gyermekeként tartották persona non gratának. Ám Szemadám emiatt nem gerjesztett magában mártírtudatot, sőt, már akkor áldásnak tekintette, hogy az egyetem helyett az Állatkertbe került 1967-től 1975-ig, a nagyragadozók ápolójának, majd főápolójának. Ebben a különös közegben érzékeny, több műfajú művészként sokkal lényegesebb, életbe vágóbb élmények és ismeretek zúdultak rá, mint amit az egyetem zárt világa valaha is adhatott volna (mondom én ezt, elismerően, egyetemregények írójaként is). Itt alakult ki festményeinek álomszerűen nonfiguratív világa. A róla szóló írások szerint festményein stilizáltan látomásos madarak, valóság- és fantáziaállatok térnek újra és újra vissza, redukált, olykor töredékes formában, határozott kontúrú színmezőkben. „Az Állatkert volt az én egyetemem” – vallja a regényben és az író-olvasó találkozókon is. Ott rendezte élete első alter-

natív csoportos tárlatát, amelyen a hatalom látóterébe került, mint a rendszer potenciális és valódi ellensége. Komoly védettséget élvezett, hiszen az oroszok és a tigrisek veszélyes gondozói státuszát nem irigyelte tőle senki. Élete egyik legszebb korszakának vallja ezt a néhány évet.

Ám egy súlyossá erősödött szőr-allergia és az igazgatóval megromlott viszonya távozásra kényszerítette, így szabadúszóvá válásáig biztosítási ügynökként dolgozott egy olyan ember igazgatósága alatt, aki tevélegesen is részt vett az 1956-os forradalom leverésében. Közjátéknak, élete mélypontjának tekinti ma is kitelepelési-disszidálási kísérletét. Miután „kiutazott”, és bejárta fél Nyugat-Európát, Hamburgban telepedhetett volna le barátai segítségével, ám képtelen volt elszakadni a hazától. Erre az ébresztette rá először, hogy az Elba-parti német város kikötőjében a számára kedves hazai madárdalok, csicsergések helyett csak a sirályok ellenszenves rikoltozását hallotta. Ezek után jött a föl ismerés: az a föld a hazánk, ahol a szüleink, a rokonaink, a barátaink, sőt, az ellenségeik is élnek. Idegenben még az utóbbiak is hiányoznak. Több író-olvasó találkozáson is megvallotta: amikor átlépte a magyar határt, legszívesebben megcsókolta volna a magyar földet. S azóta, szabadúszóként, a rendszerváltozás után folyamatosan egyre ismertebbé vált művészként, férjként, apaként csak erősödik benne a nemzet iránti szeretet, s hogy mindennél fontosabb annak átérzése: „magyar vagyok”.

VALAKI FIGYEL, DE VAJON MIÉRT? – Szemadám György élete és a regényének fősodra az alkotásról vall, de arról is, hogyan próbálja a képzőművész, az író közkinccsé tenni festményeit a puhának hazudott államszocialista diktatúrában, ahol a közlést, képzőművészek esetében a kiállításokat a nagyhatalmú lektorátus és egyéb „szervek” végtelenül megnehezítették. A regény másik leitmotívja – Lányi András filmcímétől kölcsönzött idézettel – a „valaki figyel” szindróma hiteles megjelenítése, vagyis annak leírása, minő gyógyíthatatlan traumákat okozott még a később „befutott” emberek lelkében is az államszocializmus besúgóhálózatának nyomasztó jelenléte. Szemadám mindezt lebilincselő humorral, megsemmisítő iróniával ábrázolja. A regény olvasása közben eszünkbe jutnak József Attila fasiszta kommunizmusról szóló gondolatai, Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című emblematikus költeményéből a „mindenki szem a láncban” idézet. Mégis, az író csodálkozik, egy ideig nem érti, csak érzi, miért

kell lépten-nyomon láthatatlan akadályokba ütköznie, s megküzdenie a látható hatalom emberileg (és szakmailag is) jelentéktelen, magas rangú hivatalnokaival. Többször is fölteszi magának a kérdést: miért kell a művészi önkifejezésért küszködő, javarészt kulturális jellegű szeánszokat letiltani, azok szervezőit üldözni? Hiszen neki és barátainak – a szovjet típusú diktatúra iránti zsigeri ellenszenvtől eltekintve – olyannyira nem voltak politikai szándékaik, hogy még azt sem tudták volna pontosan nevesíteni, hogyan is hangzik a két fő Moszkva-helytartó, Kádár János és Aczél György hivatalos funkciója. Szemadám az előadásaiban emiatt több ízben még műveletlennek is nevezte önmagát és a barátait. Őket a hatalom – meglehet, tudatlanságból – nem érdekelte, ám a hatalom annál nagyobb érdeklődést tanúsított irántuk. Az író végül úgy ad választ a „miért is figyelnek meg bennünket?” kérdésre, hogy talán éppen az ártatlanságuk, a romlatlanságuk miatt félt tőlük a hatalom, hiszen effajta ártatlan, romlatlan fiatalok robbantották ki az 1956-os forradalmat is.

PÁRTTAGOK, MUNKÁSÖRÖK, BESÚGÓK TRIPTICHONJA – Szemadám többek között azért is írta meg regényét, hogy a fiatalok, például a saját gyermekei megértsék, hogyan élt egy nemzedék, amelynek tagja a forradalmat kicsi gyermekként élte át, ifjúként, felnőttként belenőtt a Kádár-diktatúrába, amelyben az emberek jó része azt hitte, ha nem szidja a rendszert és az oroszokat, egészen elviselhetően élhet a kétszeresen három Té-s – társasház, Trabant, telek – világában. Az átlagembert a második, a súlyosabb három Té – támogat, tűr, tilt – nem nagyon érintette. Írónk könyvének első két bemutatóján elmondta: regényében azt igyekezett megmutatni, hogy a Kádár-korban az emberek azt hitték: viszonylag önállóan élhetnek egy szegényes kis szocialista báb-színház szereplőiként, pedig a háttérből láthatatlan szálak, a „háromperhármasok” segítségével a hatalom irányította a marionett-dramát. Mindezt úgy tárta föl, hogy a személyes emlékeiből, a Történeti Hivaltól négy „adagban” megszerzett, nagy csalódást okozó, hiányos, töredékes, anonimizált besúgói jelentésekből, mások mellett Takács Tibor spiclikkel készített megdöbbentő interjúkötetéből vett idézetekkel érzékelteti azt a mechanizmust, amely dossziékba rendezte a magyar állampolgárok számos jelentős és jelentéktelen cselekedetét.

Szemadám – éppen az utóbbiak miatt – fölveti a kérdést: ez a túlméretezett apparátus, amely a fonto-

sak mellett ezernyi lényegtelen elemet is tárolt, vajon a nyolcvanas években már elsősorban nem a saját fontosságát, létjogát bizonygatta-e? Mi, tényleges és potenciális megfigyeltek a „munkaadók” voltunk. Ám ez korántsem oly mulatságos, hiszen az önmagát túlélő kommunista rendszer még a nyolcvanas évek végén is képes volt megkeseríteni az emberek életét a „háromperhármasok” segítségével. (Például még 1989-ben is eltávolítottak egyszerű embereket is a munkahelyükről, azért, mert részt vettek Nagy Imre újratemetésén, s abból a nagy tömegből csak a spiclik nevesíthették a kevésbé ismert tüntetőket.)

A regény így válhat kesernyés ízű csemegéjévé az egykori üldözötteknek, hiteles emlékeztetőjévé a rövid távú memóriájú Kádár-nosztalgiaórtól szenvedőknek. A rendszerváltozás után született fiatalok pedig igen csodálkozhatnak, hogy polgárpukkasztóan rendszerellenes happeningekért, avantgárd tárlatokért, irodalmi műsorokért nehezítették, s tették nem egyszer tönkre generációk életét a hatalomgyakorlók a „háromperhármasok” közreműködésével. Ugyanis abban az országban, amelyet az 1963-as felemás amnesztia után a legvidámabb barakknak is hívtak, a (mű)rendet csak úgy lehetett fönntartani, hogy megközelítően másfélmilliónyi kollaboráns felügyelte a többséget. Ez a létszám 900 ezer párttagból, 50 ezer munkásorból, és 250 ezer besúgóból állt össze, a hivatásos, tehát főállású KISZ-vezetőkről, az úgynevezett ifjúgárdistákról nem is beszélve. A diktatúra láthatatlan ökle, a tartótisztekből és a „háromperhármas” ügynökökből fölépült hálózat komoly szerepet játszott abban, hogy például a No. 1. csoport 1971. május 8-i állatkerti tárlata, vagy az 1973. augusztus 27-én rendőrileg szétvert, szétkergetett Balatonboglári Kápolnatárlat és happening-sorozat résztvevőinek életútja ideiglenesen vagy véglegesen „parkolópályára” került.

Csak mutatóba sorolnánk az üldözött „célszemélyeket”: Galántai György képzőművész, Pór György filozófus, Halász Péter, a legendás alternatív színházi rendező és performer, a No. 1. és az Inconnu képzőművész csoport számos tagja. Híresek és névtelenek sorsa bicsaklott ki átmenetileg, illetve végleg, teljes mellőzéssel, börtönbüntetéssel, marginalizálódással, alkoholizmusba rokkánással, öngyilkossággal, vagy a haza elhagyására kényszerítéssel, mint Zsille Zoltán, a legendás alanyi szociológus, vagy a bátor és tiszta fejű matematikus-fizikus végzettségű Göndör György esetében. A regényből többek között azt is

megtudjuk, hogy annak a rágalmakat bőven tartalmazó cikknek a fő háttérinformátora, amelyet Szabó László, a Kádár-kori Kék Fény gyenge szakmai színvonalat képviselő riportere jelentetett meg 1973. december 13-án a Népszabadságban a balatonboglári kápolnában megrendezett tárlatokról, *A kutya éji dala* című kiváló film rendezője, Bódy Gábor volt.

JAMES BOND VAGYOK – A regény harmadik, nem kevésbé fontos részében az író górcső alá veszi a besúgók lélektanát. A spiclik egyik típusát képviselik korábbi üldözöttek (sajnos volt '56-osok is), akiket rendszerellenesnek ítélt akcióik nyomán, nem egyszer a börtönbüntetés letöltése után sikerült beszervezni. Akiket még leginkább megérthetünk, azok, akiket gyermekük, szerelmük, hozzátartozóik zaklatásával, börtönbe juttatásával, tönkretételével sikerült beszervezni (ha igaz). Közülük néhányan dekonspirálódtak, vagy alkalmatlanságot színlelve sikeresen kiléptek a hálózatból. Vannak köztük bőséggel igazi köztörvényesek is; ilyenek Szemadám könyvében nem szerepelnek. Ám a legellenszenvesebb a hazafias alapon beszervezett, magyarul önkéntes besúgó, mert az ilyen ember valóságos James Bondnak képzeletét, s úgy véli, jó ügyet szolgál. Előbb-utóbb szinte mindegyik „háromperhármas” átírja a saját történetét úgy, hogy ő lényegében önként, a szocialista hazáért, vagy az ország békéjéért buktatott le ellenséges elemeket, mert így nem kellett magát naponta szembeköpnie. A hatvanas évek hamis aranykorának mülegendáját tételesen cáfolja a tény, hogy az úgynevezett ellenzéki kemény mag emblematis alakjainak egy részéről is kiderült, hogy besúgók voltak.

Szemadám György regényének célja nem a leleplezés, de elkerülhetetlen volt azoknak a neveknek az említése, akik az ő személyes sorsának alakulásában is szerepet játszottak. Elképesztő volt az a naivitás, amellyel Szemadám és barátai többször is kijelentették: a mi baráti köreinkben nincsenek spiclik, hiszen azonnal fölismernénk őket. (Mintha magamat hallanám ugyanebből az időszakból...) Ezek után számos kellemetlen meglepetés érhetett Szemadámot a róla készített jelentések olvasása közben, bár különösebben egyik lelepleződés sem rázta meg. Dr. Végh Lászlóról, a röntgenes orvostól, a sokoldalú happening-szervezőről, akit sokan úgy emlegettek, hogy „a hatvanas évek 1958-ban a Véghgel kezdődött”, kiderült, hogy szakszerűen jelentett mindazokról, akik illegális, fél-legális ellenzéki performanszain,

kiállításain, bulijain megjelentek. Szorgos jelentésíró volt a nem kevésbé legendás hiper-intelligens politikus, Petrigalla Pál, akinek az otthona nagy ellenzéki szeánszok egyik fő helyszíne volt. Volt közöttük szamizdat jellegű kiadványszerkesztő is, mint Micsinai Tamás. Mégis, az igazi nagy trauma író és olvasó számára a később új-zélandi egyetemi oktató, Algol László, valódi nevén Hábermann M. Gusztáv; az „emigráns” író-szerkesztő Hajnal László Gábor; a kiemelkedően tehetséges rendező, Bódy Gábor, illetve a nagy műveltségű irodalomtörténész, egyben az 1990 előtti Magvető Kiadó egyik nagyhatalmú főszerkesztője, Kristó Nagy István lelepleződése.

TARTÓK ÉS „ÜRGÉK” – A regény negyedik részében az író megrázóan viszolyogtatónak ábrázolja az úgynevezett tartótisztek (micsoda megalázó név, tartani állatokat szoktak), vagy operatív tisztek véleményeit a besúgókról. Nem kevésbé gusztustalanok a „háromperhármasok”, hálózati személyek, ügynökök – magyarul: a spiclik – mentségei és bizonyítványmagyarázatai. Utóbbiakat a „tartóik” – megvetésüket ezzel is kifejezve – „ürgékek” hívták, az ő esetükben jogtalanul, hiszen ők sokkal megvetésre méltóbbak. A tartótisztek hivatalos utasításai között szerepel az a kitétel, hogy atyai módon kell bánni a hálózati személyekkel, megerősíteni bennük a tévhitet, hogy ők nem besúgók, hanem informátorok. Higgyék csak, hogy ők olyanok, mint a kémfilmek pozitív hősei, akik ellenséges területen a lelepleződés veszélyének kitéve igyekeznek akadályozni a szocializmus kirelhetetlen ellenségeit romboló tevékenységükben.

A „háromperhármasok” jelentős hányada vallja magát áldozatnak, aki az első pillanattól kezdve próbált kiszállni, vagy legalábbis olyan jelentéseket írni, amelyekkel a legkevésbé ártott a célszemélyeknek. Az „ürgék” torzult jellemük és énképük fő bizonyítékként már maguk is elhiszik, hogy semmilyen előnyük nem származott az ügynökösködésközből. Szemadám nem minősít, csupán sorolja az ennek ellentmondó tényeket: sorozatban megjelent gyenge, közepes (olykor jól sikerült) könyvek, filmek, a hirtelen kiutalt nagy lakás, a jól fizetett, elegáns állás. Eközben az általuk megfigyeltéknek a kiadók visszaadták a már elfogadott köteteket, eltávolították őket nem egyszer kifejezetten szerény állásokból is. Bizony, a magukat mentegető, áldozatnak feltüntető „ürgék” szorgalmas munkáját fölhasználva a diktatúra megpuhult, megokosodott korszakában, a Kádár-kor végnapjaiban is kilátástalanságba, marginalizálódásba,

alkoholizmusba, öngyilkosságba kergette a megfigyeltet. Az író nem mondja ki közvetlenül, de az olvasó számára nyilvánvaló, hogy maga Szemadám György is könnyen kerülhetett volna a tragikus sorsú vagy a szakma számára elkallódott értelmiségiek sorába.

A HIVATAL REGÉNYE – Végül, de nem utolsósorban: a *Háromperhármasok* a kilencvenes évekbeli történeti hivatal regényeként is felfogható. Szemadám György 1997-ben, amikor a törvény ezt lehetővé tette, elsőként kérte ki a rá vonatkozó dokumentumokat. Kérését kétszer megismételte, „sikerrel”, majd a Hivatal önként is küldött neki egy „adagot”. Az íróval együtt csalódunk a négy részletben átadott írásos anyag szegényessége, fragmentális jellege miatt, s öklöbe szorul a kezünk, amikor a szándékosan megcsonkított, anonimizált jelentéseket olvassuk, sejtjén, hogy a dokumentumok egy részét valakik visszatarították, elrejtették még a rendszerváltozás előtt, s nyilvánvalóan 1990 után is, hiszen a legutolsó megcsonkított iratcsomagot Szemadám a huszonegyedik század első évtizedének közepe táján kapta kézhez. Kimondottan inkorrekt, ahogy az egymásra montírozott, fénymásolt, kisatírozott dokumentumok olykor még azt is megnehezítik, hogy olvasójuk a megjelenített helyzetekre emlékezve próbáljon következtetni a személyekre. Vajon kiknek állt érdekében még azokban az években is, hogy minél kevesebb tartótiszt és ügynök lepleződjön le? Szemadám jól kérdez, s válaszában csak jelzi: a háromperhármasok regénye még korántsem ért véget. (Úgy hírlík, 2010 óta gyökeresen megváltozott a hivatal „hozzállása”.)

EZ LETT VOLNA HÁT AZ IFJÚSÁGUNK... – A könyv elérte a célját, döbbenetet, katarzist kelt. Fő formai erénye a különböző, látszólag eltérő szegmenstumok, idézetek, önvallomások, regényszerű élménymegjelenítések egységessé formálása. Erről is tanúskodik a regényzáró beszélgetés egy bizonyos Faragó János fedőnevű ügynökkel, akit Szemadám a barátjának hitt (sőt, ma is annak tartja), aki számtalanszor hívta meg őt képzőművészeti előadásokra. Ez az ember rendszerellenes tevékenység miatt bukott le, börtönbüntetést is kapott, utána a rendőrség elkezdte zaklatni, „fűzni”. Sokáig ellenállt, azzal sikerült be-szervezniük, legalábbis saját bevallása szerint, hogy megfenyegették: szerelmét, egy tehetséges újságíró-nőt tönkreteszik, hacsak nem kezd el az ügyosztálynak jelentéseket írni. Hamar sikerült kiszakítania magát a hálózattól. Sőt, később, a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban is fontos szerepet vállalt,

országgyűlési képviselő is volt a lelepleződéiségig. Javára írható az is, hogy azon kevesek közé tartozik, akik – bár betegségre hivatkozva – önként visszavonultak. Am ez a számos pozitívum akkor sem változtat a tényen, hogy ügynök volt, aki feltételezhetően több barátja, ismerőse életét megkeserítette, tönkretette. Szemadám ebben a részletben sem ítélkezik közvetlenül, ám ahogy mindvégig, ebben a zárófejezetben is rámutat ironikus megjegyzésekkel az öngazolásokban rejlő ellentmondásokra.

A *Háromperhármasok* című regényből összességében plasztikusan, árnyaltan tárul elénk egy művész lélekrajza, akit a megpróbáltatások is gazdagabbá tettek, hiteles alkotóvá érleltek. Továbbá egyértelműen kikristályosodik az a dosztojevszkiji igazság is, hogy az ember nem féreg. Mint minden Krisztus-képmáshordozó ember, a „háromperhármasok” is szájalomra, olykor talán együttérzésünkre is méltóak. Ám az áldozatoktól csak annyit kérhetnek, hogy ne gyűlöljék őket. A megbocsátás joga Istené, fölordozást ne várjanak hát tőlünk. S ami a regény legfontosabb üzenete: aki csak áldozatként tekint az emberi sorsokat legázoló ügynökökre, az a valódi áldozatokat sérti meg. Szemadám György, anélkül, hogy szó szerint leírná, érzékelteti, mekkora baklövés volt a rendszerváltó MDF-FKGP-KDNP kormánynak, hogy nem hozta nyilvánosságra a besúgók, a tartótisztek, a párttisztviselők, a bizalmi emberek, a főállású, függetlenített kommunista funkcionáriusok névsorát. Ám az a legkeserűbb tanulság, amivel befejezi a regényét – azoknak a nevében is szólva, akiknek az aranykornak hazudott hatvanas, a sűrű hetvenes, a szelíden lázadó nyolcvanas években teltek „legszebb” ifjúkori éveik: „Most, hogy írom ezt a könyvet, néha felteszem magamnak a kérdést: ez lett volna hát a fiatalságunk...”

Szturnusz (fotó: Kiss Lenke Dorottya)